

Naxçıvan dialekt və şivələrində xalçaçılıq leksikası

Nuray Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan. E-mail: naliyeva22@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-0223-5199>

XÜLASƏ

Məqalə Naxçıvan dialekt və şivələrində bölgə əhalisinin ən qədim məşğuliyyət sahələrindən olan xalçaçılıqla bağlı işlənən dialekt vahidlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Xalçaçılıq burada da, Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi yaxşı inkişaf etmişdir. Naxçıvanda toxunan qədim xalçalar bu gün də milli-mənəvi dəyərlərimiz kimi müxtəlif muzeylərdə qorunmaqdadır. Hər bir sənət sahəsi kimi xalçaçılıq da inkişaf etdikcə, onunla bağlı leksika zənginləşmiş, xalq dilinin geniş imkanlarından burada da yaradıcı şəkildə istifadə olunmuşdur. Naxçıvan dialekt və şivələrində xalçaçılıqla bağlı işlənən sözlər tədqiqata cəlb olunaraq göstərilir ki, xalçatoxuma prosesi ipin ayrılaraq hazırlanması, boyanması, xalçanın toxunması kimi bir neçə mərhələni əhatə etdiyi üçün şivələrdə bu sahədə çalışan insanların, onların işlətdiyi alətlərin, materialların adlarını bildirən çox sayda ədəbi dildə olmayan leksik vahidlərə rast gəlirik. Xalçaçılıq qədim sənət sahələrindən olduğu üçün burada işlənən sözlər də, qədim tarixə malik dil vahidləridir. Tədqiqat xalçaçılığa aid leksik vahidlərin bir çoxunun ümumtürk sözləri olduğunu, bir çox türk dilləri və dialektlərində işləndiyini göstərir.

AÇAR SÖZLƏR

dialekt və şivə, leksika, xalçaçılıq, peşə-sənət sözləri

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 05.05.2021
qəbul edilib: 18.05.2021

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

Carpet lexicon in Nakhchivan dialects and accents

Nuray Aliyeva

PhD in Philology, Associate Professor, Nakhchivan Branch of ANAS Institute of Art, Language and Literature. Azerbaijan. E-mail: naliyeva22@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-0223-5199>

ABSTRACT

The article is devoted to the study of dialect units developed in Nakhchivan dialects and accents in connection with carpet weaving, one of the oldest occupations of the population of the region. Ancient carpets woven in Nakhchivan are still preserved in various museums as our national spiritual values. As carpet weaving, like any other field of art, its vocabulary has been enriched and the wide possibilities of the vernacular were used creatively here as well. The words used in Nakhchivan dialects and accents related to carpet weaving are involved in the research and it is shown that the carpet weaving process involves several stages, such as spinning, stitching, carpet tackling. Lexicon of dialect and accents we observe a lot of words that describe the names of people working in this area, their tools which there are not literary language. The research shows that many of the lexical units belonging to carpet weaving are Turkish words and are used in many Turkish languages and dialects.

KEYWORDS

dialect and accents,
lexicon, carpet weaving,
profession-art words

ARTICLE HISTORY

Received: 05.05.2021
Accepted: 18.05.2021

Giriş / Introduction

Xalçaçılıq Azərbaycan incəsənətinin ən geniş yayılmış və qədim növlərindən biri hesab olunur. Ölkəmizdə toxunan xalçalar bütün dünyada məşhurdur və bu gün də dünyanın ən böyük muzeylərini bəzəyir. Azərbaycanın ən qədim insan məskənlərindən olan Naxçıvanda da bu sənət inkişaf etmiş, Şahbuz, Şərur, Ordubad, Culfa, Babək rayonlarında nadir nümunələri yaradılmışdır.

Xalçaçılıq sənətinin tarixi haqqında

Müəlliflər xalçaçılıq sənətinin başlanğıcını Neolit, yəni Yeni Daş dövrü ilə bağlayırlar. Nəzərə alsaq ki, ilk kömürlənmiş xalça qalıqlarının tapıldığı yer Şərqi Anadolu və Azərbaycan ərazisidir, bu ərazilərdən tapılan keramika və divar naxışları ilə türk xalça naxışları eynilik təşkil edir. Elmə məlum olan ilk xalça e.ə. V əsrə və qədim türklərə aid Pazırık kurqanından tapılması faktı, tam qətiyyətlə bu sənətin banilərini əcdadlarımız olduğunu sübut edir [8, s.53]. Naxçıvanın daha çox dağlıq və dağətəyi ərazidə yerləşməsi, regionun təbii şəraiti və iqlimi burada heyvandarlığın tarixən inkişafına şərait yaratmışdır. Ona görə də burada əhali yundan müxtəlif məmulatların hazırlanması ilə daim məşğul olmuş, bu da xalçaçılığın inkişafı üçün şərait yaratmışdır. Naxçıvan həm də öz zililəri, xalçaları və digər toxuculuq məmulatları ilə də şöhrət qazanmışdır.

Şivələrdə xalça növlərinin adları ilə bağlı sözlər

Naxçıvan dialekt və şivələrində xalça sözünə çox az-az rast gəlinir. Naxçıvan dialektində bu söz xəlçə variantında işlənir. Rayonlarda isə xalça əvəzinə, onun bütün növləri daha çox gəbə leksik vahidi ilə ifadə olunur. Əl gəbəsi əldə toxunmuş xalçaların ümumi adıdır. Bundan başqa burada xalçalar ölçüsünə, qalınlığına, toxunduğu materiala görə müxtəlif adlarla adlandırılır. Qalın və xovlu xalçalar Naxçıvan dialekt və şivələrində xəlçə gəbə, nazik, xovsuz xalçalar isə palaz adlandırılır. Gəbə sözü mənbələrdə qaba sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış forması kimi göstərilir. Gəbə dialektində qalın, xovlu xalçalara deyildiyi üçün onun məhz bu sözdən yarandığını söyləmək olar. Bəzi türk xalqlarında indi də belə xalçalar qalın adlandırılır. Türkiyə türkcəsində gebe “hamilə” mənasında işlənir. Türk dilinin Anadolu ağızlarında isə gebe sözünün “xalça” və “sünbülləməyə başlayan əkin” mənası var. Kars ağızlarında bu söz geve variantında “xalı” kimi qeyd olunur [9, s.357]. Qaqaz dilində bu söz qebe variantında işlənir. Ümumiyyətlə, bu sözün ifadə etdiyi mənaların hamısı onun “şiş, qalın” semantikasına bağlıdır.

Keçmiş evlərdə döşəmə torpaq olduğu üçün çox vaxt altdan nazik palaz salınır, üzərinə isə gəbə döşənirdi. Naxçıvanda ən çox yayılmış palaz İrəvan palazı adlanır. Bu palaz pambıqdan toxunmuş, rəngli zolaqları olan, qıraqları saçaqlı palaz növüdür. “Bundan başqa qəzil palaz (keçi yunundan toxunmuş palaz), yarıqat palaz, ərişi pambıx, arğacı yundan olan palaz, karbit (böyük yun palaz), yer palazı (döşəməyə salmaq üçün toxunan palaz), kürsü palazı (kürsünün üstünə salınan palaz), təx'taxda palaz, üstaxda palaz kimi növlər də vardır” [6, s.102]. Xalçaçılıq toxuma sənəti olsa da, bu sənətin ən qədim növü keçəçilik sayılır. Yəni insanlar toxumağı öyrənməmişdən əvvəl döymə, təpmə üsulu ilə yundan keçə hazırlayırdılar. Bu proses birbaşa toxuma ilə bağlı olmasa da, fikrimizcə keçəçiliyə aid Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən sözləri də tədqiq etmək məqsədəuyğundur. Keçəni hazırlayan adam Naxçıvanın ayrı-ayrı rayonlarında atıcı keçəatan, keçəsalan sözləri ilə ifadə olunur. Keçədən xalq arasında müxtəlif məqsədlərlə həm geyim, həm də ev əşyası və s. üçün istifadə olunurdu. Naxçıvan dialekt və şivələrində keçədən hazırlanan əşyaların adları da maraqlıdır. Cürçünəx' “keçədən hazırlanan geyim”, qapılıx “alaçıqın qapısından asılan keçə”, muxuru “alaçıqın üstünü örtmək üçün hazırlanan keçə”, loru “palanın içərisinə qoymaq üçün düzəldilən keçə”, təkaltı “yəhərin altından atın belinə qoyulan uzun və enli keçə”, səfgil səpki çəpərən “keçəçilik aləti”, yaykirişi “keçə salarkən yaya salınan, heyvanın acı bağırsağından hazırlanan davamlı ip”, toxmax “keçəçilik aləti”. Professor H.Əsgərov yazır ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda keçəçilik xalçaçılıq qədər inkişaf etməmişdi. Ona görə də bu sahədə daha çox İrandan gələn və ləzgi ustalar işləyirdilər [4, s.154]. Bu səbəbdən də xalçaçılıqdan fərqli olaraq, keçəçiliklə bağlı dialekt və şivələrdə işlənən sözlər içərisində bu dillərdən keçən alınma vahidlərə də rast gəlirik.

Şivələrdə xalçaçılıqda işlənən alət adları

Xalça toxuma sənəti Azərbaycanda qədim dövrlərdən bəri inkişaf edib. Bu sənətdə xalqın məişəti, düşüncə tərz, ətraf aləmi dərk etmə səviyyəsi, təxəyyülü əks olunur. Naxçıvan dialekt və şivələrində xalçaçılıqla bağlı işlənən sözləri xalçatoxuma prosesinin mərhələlərinə uyğun olaraq, bir neçə qrupda birləşdirmək olar. Məlumdur ki, xalça toxuma prosesi xalça üçün ip ayrılması, dəzgahın – hananın qurulması ilə başlayır. Xalça üçün yundan ayrılıb boyanmış ip çin, ip ayırmək isə çin çəxməx' adlanır. Çin Azərbaycan dilinin Bərdə, Cəbrayıl şivələrində də eyni mənada işlənir [2, s.104].

Naxçıvan xalçaçılığında istifadə olunan sapları boyamaq üçün məhz bu yerin zəngin bitki örtüyü insanların köməyinə çatmışdır. Boyama vasitəsi kimi bir çox ağacların kök və qabıqları ilə yanaşı, şivələrdə beymədərən (boymadərən), çiriş, həvəcüvə, qara giviş, qırmızı giviş, qıpbuğum, mırdarça, cəviz yarpağı, əvəlix', baldırqan, gicikgan kimi leksik vahidlərlə ifadə olunan ot bitkilərindən geniş istifadə olunmuşdur. Bunlar içərisində ən geniş yayılanı isə boyaqotudur. Bu bitkinin boyaq əhəmiyyəti Naxçıvanda çox qədim zamanlardan bəri məlum idi. Adlandırılması da məhz onun bu xüsusiyyəti ilə bağlı idi. Boyama prosesi daha çox payızda aparılırdı, bu zaman bitkilərdən yaş halda, ağac kökləri isə qurudularaq istifadə edilirdi.

Naxçıvan dialekt və şivələrində xalçanın toxunduğu alətin – hananın ayrı-ayrı hissələrini adlandıran maraqlı leksik vahidlər də işlənir. Hana iki cür olur: yer hanası və göy hanası. Yer hanası, əsasən açıq havada, üfüqi istiqamətdə yerə uzadılaraq quraşdırılır, palaz, cecim toxumaq üçün istifadə olunur. Bu hanada toxunan palaz şivələrdə yerpalazı adlanır. Göy hanası isə daha çox gəbə, palaz toxumaq üçün yerə şaquli istiqamətdə quraşdırılır. Aşağı hissəsi döşəməyə, yuxarısı isə divara dayanır. Burada toxunan məhsullara isə göypalazı deyilir.

Gücü – xalça, palaz toxumaq üçün hazırlanan davamlı ipdir. Dilimizin Füzuli şivələrində güjüləməx' "arğac vermək" [2, s.207] mənasında qeydə alınmışdır. Gücü ağacı isə həmin ipi tənzimləyən ağacdır.

Əriş – Naxçıvan dialekt və şivələrində geniş şəkildə istifadə olunan xalçaçılıq terminidir. Hanada şaquli istiqamətdə çəkilən iplərdir. Bu iplər keçmişdə, əsasən keyfiyyətli, saf yundan olurdu. Müasir dövrümüzdə isə onun hazırlanmasında müxtəlif materiallardan istifadə olunur. Əriş sözü Dərələyəz şivələrində də "hananın şaquli ipləri" mənasında işlənir [3, s.150]. Bu söz türk mənşəli söz olub, bir çox qədim lüğətlərdə də arış//arıs//araç//eriş//eris//iriş variantlarında "arabanın yan dirəkləri, üst hissəsi" və "toxuculuq dəzgahında şaquli iplər" mənasında bir çox türk dillərində və dialektlərində işləndiyi göstərilir. Əriş sözü Radlovun lüğətində arış [11, s.278], M.Kaşğaridə arış [5, s.131], "Qədim türk sözləri lüğəti"ndə arus//aris "parçanın əsası" [10, s.113] kimi qeyd edilmişdir. Əriş sözü artıq dialekt və şivələrdən ədəbi dilə də daxil olmuşdur.

Arqaş//arqac – əriş saplarının arasından eninə keçirilən paralel saplardır. Əriş və arqaş xalçanın əsasını təşkil edir. Bu söz ədəbi dilimizdə arğac variantında işlənir. Xalçaçılıq xalq sənəti olduğu üçün bu sahəyə aid terminlərin hər biri xalq dilində yaranmış, sonradan dialekt və şivə sözlərimizin bir qismi ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil olaraq, bu sənət sahəsinə aid sözlər kimi işlənməyə başlamışdır. Arğac da belə leksik vahidlərdəndir. Professor M.Abdullayeva arğac sözünün eyni mənada türkmən

dilinin yamut dialektində “içeqeçiric” şəklində işləndiyini (içərisindən nə isə keçən) qeyd edir [1, s.115]. Qədim türk dillərinə aid olan bu leksem arkaç//arkau variantında qazax dilində, argı variantında tuva dilində “toxumaq” mənasında işlənir. Anadolu ağızlarında isə eyni mənada arqaç//argeç//argıç variantlarında qeydə alınmışdır [9, s.76]. M.Kaşğari “Lügət”ində arkağ//arğac sözü “bez, xalı, kilim kimi şeylər toxunarkən enləməsinə atılan ip və ya iplik” [5, s.178], “Qədim türk sözləri lüğəti”ndə arqay “parçanın çarpaz ipləri” [10, s.54], qədim uйğur dilində arkağ “məkik ipliyi” [7, s.76] kimi izah olunmuşdur. Müasir türk dillərinin, demək olar ki, əksəriyyətində bu söz eyni mənada işlənəkdədir.

Bundan başqa hananın: vərəngalan//varangalan “xalça toxuyan zaman ərişi tənzimləyən ağac”; yuxarı ox, aşağı ox “hananın yan ağaclarına birləşən çubuqlar”; yannıx “oxla birlikdə hananın əsas skeletini təşkil edən yan ağacları”; paz “ərişi bərkitmək üçün vurulan çiv”; tavqı “oxları hananın yan ağaclarına keçirəndə yan ağacı qırılmasın deyə ona sarınan məftil” kimi hissələri də vardır ki, onların bir qismi ədəbi dilimizdə də işləndiyi üçün onlar haqqında geniş danışmağı lazım bilmədik.

Hanadan başqa xalça toxunan zaman istifadə olunan bir çox alətlər də vardır ki, bu alətlər ilkin mərhələdə insanların öz imkanları ilə çox sadə, primitiv formada, taxtadan və ya dəmirdən hazırlanmış, bu gün isə təkmilləşmiş, mükəmməl şəkil almışdır. Onlardan biri də həvə adlanır ki o, “xalça, palaz toxumaqda istifadə olunan arğacı bərkitmək üçün dişli, ağacdən və ya dəmirdən hazırlanan alət”dir. Bu söz eyni mənada dilimizin Ağcabədi, Basarkeçər, Bərdə, Dərbənd, Tovuz, Zəngilan şivələrində işlənir. Laçın, Mərəzə və Zərdab şivələrində həvə vurmax “palaz xalça toxumaq” kimi qeyd olunmuşdur [2, s.224]. *Kirgid* “xalça toxuyan zaman işlədilən arğacı ərişlərin arasına oturdan dişli, dəmir alət”; *kirkitdəməx*// *kirgitdəməx* “hananın ilmələrini bərkitmək”. Dilimizin bir çox dialekt və şivələrində bu sözə eyni mənada rast gəlirik. Zaqatala şivələrində isə həmin mənəni qırqıt vahidi ifadə edir [2, s.332]. *Qəçi* “xalçanın ilməsinin üz ipini vurmaq üçün işlədilən alət”; *piçax*//*piçax*; *darax*.

Nəticə / Conclusion

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycanın ən qədim insan məskənlərindən olan Naxçıvanda xalçaçılıq bir sənət növü kimi yaxşı inkişaf etmiş, Şahbuz, Şərur, Ordubad, Culfa, Babək rayonlarında bu sənətin nadir nümunələri yaradılmışdır. Məlumdur ki, xalça toxunması uzun çəkən, diqqət, təxəyyül tələb edən çətin bir prosesdir. Xalça sənəti yunun emalı, ipin hazırlanması və rənglənməsi, xalçanın toxunması kimi bir neçə mərhələdə davam edən mürəkkəb bir sənət növüdür. Bu sahə

ilə bağlı dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən ədəbi dilimizdə işlənən sözlər, demək olar ki, hamısı ümumtürk leksik qatına daxil olan vahidlərdir. Bunu Naxçıvan dialekt və şivələrindən gətirdiyimiz nümunələr bir daha təsdiq edir. Bu sözlərin bir çoxu digər türk dillərində də işlənir. Hər hansı bir sahə, xüsusən də xalq yaradıcılığı ilə bağlı olan sahə inkişaf etdikcə, xalqın dilində həmin sahəyə aid leksik vahidlər yaranaraq, işləklilik qazanır və əsas lüğət fonduna daxil olur. Xalçaçılığın qədimdən bəri inkişaf etdiyi regionlarda, o cümlədən Naxçıvanda da bu sənət növünü xarakterizə edən çox sayda sözlər yaranmış və xalqın dilində mühafizə olunaraq, müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Bu baxımdan, Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibində ədəbi dildə işlənməyən xalçaçılığa aid çoxlu miqdarda dialekt sözlərə rast gəlirik. Müasir TTİ dövründə bu sənət növlərinin bir qədər passivləşdiyi, ona görə də ona aid olan sözlərin də tədricən unudularaq, dildən çıxmaq təhlükəsi ilə üzləşdiyi bir zamanda belə leksik vahidlərin toplanması, araşdırılması olduqca əhəmiyyətlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayeva M. (1998). Azərbaycan dilində xalçaçılıq leksikası. Bakı, Qismət. 160 s.
2. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. (2003). Ankara, TDV Yayın Matbaacılık. 653 s.
3. Bayramov İ.M. (2011). Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası (dərs vəsaiti). Bakı, Elm və təhsil. 440 s.
4. Əsgərov H. (2006). Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı. 448 s.
5. Kaşğari M. (2006). Divanü lüğət-it-türk. Dörd cildə, I cild. Bakı, Ozan. 512 s.
6. Quliyev Ə. (2013). Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrinin leksikası. Bakı, Elm və təhsil. 180 s.
7. Rəcəbli Ə. (2001). Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət. Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası Nəşriyyatı. 192 s.
8. Tuncay B.A. (2015). Azərbaycan türklərinin islamaqədərki dili və ədəbiyyatı (şifahi və yazılı ədəbi nümunələr əsasında). Bakı, Elm və təhsil. 288 s.
9. Gülensoy T. (2007). Türkiyə türkcəsindəki türkce sozcüklerin köken bilgisi sözlüğü. Ankara, Türk Dil Kurumu yayınları. 1204 s.
10. Drevnetyurkskiy slovar. (1969). Leningrad, Nauka. 676 s.
11. Radlov V. (1893). Opit slovary tyurkskix narechiy. Tom I. Sankt-Peterburg: İmperatorskaya Akademiya Nauk. 967 s.